

Н.В. Коваль, к.е.н., доцент,
Подільський державний аграрно-технічний університет
Н.Л. Корженівська, к.е.н., доцент, докторант
Подільський державний аграрно-технічний університет,
м. Кам'янець-Подільський

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті розглядається проблема формування та використання трудових ресурсів сільської місцевості як ресурсно-функціональної складової економічної безпеки. Дається визначення сутності, складу трудових ресурсів та вказуються найбільш важливі чинники, які мають значний вплив на раціональність і особливість їх використання у сільському господарстві. Викладені положення дають можливість сформулювати основні напрями підвищення ефективності використання трудових ресурсів у перспективі та сприяти вибору пріоритетів економічної безпеки аграрних товаровиробників.

Ключові слова: трудові ресурси, економічна безпека, сільське населення, аграрна сфера, демографічна ситуація, робочі місця, міграційні процеси.

Аннотация. Исследована проблема формирования и использования трудовых ресурсов сельской местности, как ресурсно-функциональной составляющей экономической безопасности. Осуществлено уточнение сущности, состава трудовых ресурсов и указываются наиболее важные факторы, которые оказывают существенное влияние на рациональность и особенность их использования в сельском хозяйстве. Изложенные положения позволяют сформулировать основные направления повышения эффективности использования трудовых ресурсов в будущем и позволяют содействовать выбору приоритетов экономической безопасности аграрных товаропроизводителей.

Ключевые слова: трудовые ресурсы, экономическая безопасность, сельское население, аграрная сфера, демографическая ситуация, рабочие места, миграционные процессы.

Annotation. The main provisions of research results and actual problems of formation of labour resources of the villageas as resource and functional component of economic security. It was established that the formation of human resources of agriculture have a negative effect that: catastrophie demographic situation in rural areas; low quality of life of the rural population; increase the rate of internal and external migration, especially young and highly qualified personnel; insufficient level of budget financing of agricultural education and development of the main branches of agriculture. Defines the essence of human resources, their composition and indicated the most important factors that have a significant impact on rationality and feature their use in agriculture. The above provisions make it possible to formulate the main directions of improving the efficiency of human resources in agricultural production and allow the selection of priorities contribute to of economic security of agricultural of commodity producers.

Keywords: human resources, rural population, agriculture, demography, employment, migration processes.

Постановка проблеми. Збереження ринкових тенденцій у сфері сільської зайнятості об'єктивно зумовлюватиме подальший процес погіршення умов відтворення кількісних та якісних параметрів трудових ресурсів, які

поряд із землею і капіталом є важливим чинником сільськогосподарського виробництва. В сучасних умовах нестабільності економіки широкі верстви сільського населення через інтенсивне згортання аграрного виробництва, незадовільне його інвестування та занепад сфери обслуговування не мають можливості забезпечити себе робочими місцями. Все це призводить до відтоку з виробництва найбільш працездатних і перспективних трудових ресурсів, що негативно позначається на економіці села і продовольчій безпеці більшості областей України.

Проблема формування і використання трудового потенціалу в системі ресурсного забезпечення агропідприємств набуває все більшої актуальності, оскільки охоплює демографічну, соціальну, економічну, екологічну та інші сфери людського життя. Нинішні недоліки у цій сфері негативно позначаються як на макроекономічних показниках, так і в цілому на соціально-економічній ситуації нашої держави.

У зв'язку з цим об'єктивною є необхідність у подальшому поглибленні теоретичних і методичних досліджень, пов'язаних з уточненням розуміння поняття «трудові ресурси», процесів їхнього формування та використання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти проблем функціонування і використання трудових ресурсів та підвищення їхнього життєвого рівня на селі присвячені праці таких відомих вчених-економістів: Богині Д., Бугуцького О., Грішнєвої О., Гудзинського С., Дієспєрова В., Колота А., Купалової Г., Лишиленка В., Лібанової Е., Лотоцького І., Луценка Ю., Лучик С., Макаренка П., Маліка М., Мельника Л., Михайлової Л., Орлатого М., Петюха В., Саблука П., Шепотько Л., Шпикуляка О., Юрчишина В., Якуби К. та інших. Незважаючи на значний обсяг публікацій і наукових розробок з даної тематики в умовах глобалізації, інтеграції української економіки до світового співтовариства і соціалізації економіки виникає потреба у розробці концепції збереження, раціонального використання і розвитку трудових ресурсів села та забезпечення продуктивної зайнятості сільського населення.

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні результатів дослідження теоретичних і методологічних засад та особливостей формування трудових ресурсів аграрних підприємств Хмельницької області.

Для проведення дослідження використовувалися наукові праці вітчизняних вчених-економістів, матеріали статистичних збірників та особистих спостережень. Більш поглиблений аналіз існуючої проблеми здійснювався за допомогою використання абстрактно-логічного та статистико-аналітичного методів дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах забезпечення стійкого розвитку аграрного виробництва трудові ресурси є найважливішою продуктивною силою суспільства, а також носієм трудових відносин, що формуються у процесі відтворення робочої сили. Ці важливі питання стають предметом дискусійного обговорення вченими. Зокрема, Махсма М.Б. під трудовими ресурсами розуміє працездатне населення у працездатному віці, зайняте в різних сферах суспільно корисної праці й навчанням із відривом від виробництва [6, с. 34].

Грішнова О.А., Качан Є.П., Дяків О.П. та інші дають таке визначення трудових ресурсів – це частина населення країни, що за своїм фізичним розвитком, розумовими здібностями і знаннями здатна працювати в народному господарстві [1, с. 79; 2, с. 41].

Більш широко характеризує це поняття Михайлов Є.П. вважаючи, що трудові ресурси – це частина працездатного населення, яка володіє фізичними і розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності, тобто це повний запас ресурсів праці, що складається із зайнятих суспільно корисною працею в усіх галузях виробництва та потенційно спроможних до праці людей [3, с. 157].

Слід зазначити, що величина трудових ресурсів залежить від офіційно встановлених вікових меж – верхнього і нижнього рівнів працездатного віку, частки працездатних серед населення працездатного віку, чисельності осіб, що

беруть участь у громадській праці та тих, хто знаходиться за межами працездатного віку.

Нижня межа працездатного віку передбачає, що до початку трудової діяльності людина повинна здобути певний рівень фізичного та розумового розвитку на протязі певного часу (мінімум перші 16 років життя). Верхня межа працездатного віку віддзеркалює думку суспільства про те, в якому віці людина може претендувати на соціальну допомогу у зв'язку зі старістю.

Щоб зрозуміти сутність поняття «трудові ресурси» потрібно знати, що все населення залежно від віку поділяється: на осіб, молодших від працездатного віку; осіб працездатного (робочого) віку; осіб, старших від працездатного віку, після досягнення якого встановлюється пенсія за віком [2, с. 44].

В сучасних економічних умовах відтворення кваліфікованих трудових ресурсів здійснюється під прямим та опосередкованим впливом великої кількості факторів, серед яких є чинники дестабілізуючого характеру, виявлення і групування яких можуть бути використанні при розробці програмних заходів на рівні регіону і держави в цілому, спрямованих на усунення, або послаблення дестабілізуючого впливу на відтворення кваліфікованих трудових ресурсів сільського господарства.

На нашу думку, при формуванні трудових ресурсів сільського господарства негативний вплив мають наступні фактори: катастрофічна демографічна ситуація на селі; низький рівень якості життя сільського населення; наростання темпів внутрішньої і зовнішньої міграції, особливо молоді і висококваліфікованих кадрів; недостатній рівень бюджетного фінансування аграрних навчальних закладів та розвитку основних галузей аграрного виробництва.

Отже, в умовах ринкової ресурсодефіцитної економіки вирішальна роль у розвитку сільськогосподарського виробництва належить трудовим ресурсам (носіям живої праці), забезпечення якими знаходиться в прямій залежності від

наявності та зайнятості сільського населення. В даному випадку попит на робочу силу визначається неринковими факторами.

Вітчизняними науковцями встановлено цілий ряд факторів, які впливають на сільський ринок праці: сезонне коливання попиту на робочу силу і невідповідність його професійно-кваліфікаційної структури пропозиції праці; низький рівень трудової мобільності; низька інвестиційна активність у аграрний сектор; невизначеність прогностичних потреб ринку праці у фахівцях певних професій і кваліфікації; відсутність передумов для розвитку малого підприємництва; збереження низької конкурентоспроможності окремих категорій громадян (жінок, які мають малолітніх дітей та молоді без практичного досвіду роботи).

В сучасних умовах загальний стан ринку праці на селі невтішний, хоча село є базою відтворення трудових ресурсів сільського господарства. В більшості сільських населених пунктів несприятливі демографічні процеси призвели до відчутних кількісних та якісних обмежень пропозиції трудових ресурсів на ринку праці. Так, у структурі всього населення України в 2013 році міське складало 68,6%, а сільське – 31,4% (табл. 1).

Таблиця 1

Зміни у чисельності населення України, тис. осіб

	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2013 р. в % до 2005 р.
Постійне населення:	47100,5	45782,6	45598,2	45453,3	45372,7	96,3
чоловіки	21754,0	21107,1	21032,6	20976,7	20962,7	96,4
жінки	25346,5	24675,5	24565,6	24476,6	24410,0	96,3
Сільське населення:	15346,7	14513,4	14412,2	14328,0	14249,7	92,9
чоловіки	7154,1	6789,2	6754,0	6727,9	6703,2	93,7
жінки	8192,6	7724,2	7658,2	7600,1	7546,5	92,1
Частка сільського населення, %:	32,6	31,7	31,6	31,5	31,4	-0,16 п.
чоловіки	32,9	32,2	32,1	32,1	32,0	-0,16 п.
жінки	32,3	31,3	31,2	31,1	30,9	-0,26 п.
Населення у віці 16-59 років:	28223,4	29328,6	29090,1	28842,2	28622,9	101,4
чоловіки	14343,8	14186,2	14085,2	13980,1	13901,0	96,9
жінки	13879,6	15142,4	15004,9	14862,1	14721,9	106,1
Сільське населення у віці 16-59 років:	8226,2	8584,9	8558,3	8526,5	8486,4	103,2
чоловіки	4359,1	4331,9	4321,5	4309,4	4292,8	98,5
жінки	3867,1	4253,0	4236,8	4217,1	4193,6	108,4

Частка сільського населення у віці 16-59 років, %:	29,1	29,3	29,4	29,6	29,6	х
чоловіки	30,4	30,5	30,7	30,8	30,9	х
жінки	27,9	28,1	28,2	28,4	28,5	х

Джерело: [9, с. 29].

Порівняно з базисним 2005 роком чисельність сільського населення зменшилася на 1097 тис. осіб, а порівняно з 2012 роком на 78,3 тис. чол. і в звітному році склала 14,2 млн. осіб. Середня тривалість життя селян становить 67 років, в тому числі чоловіків – 61 рік. Депопуляція (у 2014 р. чисельність померлих перевищила народжених на 166,8 тис. осіб) є однією з причин руйнування сільської поселенської мережі.

Щороку з карти України зникає до 26 сіл, а третина сільських населених пунктів знаходиться за межею самовідтворення. Зміни в розвитку демографічних процесів призвели до зниження темпів природного руху населення, що й обмежило можливості його оптимального відтворення в майбутньому [7, с. 95].

Аналогічна ситуація спостерігається і в Хмельницькій області (табл. 2).

Таблиця 2

Чисельність населення Хмельниччини

	2005 р.	2006 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2014 р. у % до 2005 р.
Наявне населення, тис.:	1388,0	1373,4	1334,0	1326,9	1320,2	1314,0	1307,0	94,2
міське	724,2	723,3	726,2	727,6	728,2	729,0	729,5	100,7
сільське	663,8	650,1	607,8	599,3	592,0	585,0	577,5	87,0
У % до всього населення:								
міське	52	53	54	55	55	55	56	х
сільське	48	47	46	45	45	45	44	х
Постійне населення, тис.:	1384,9	1370,3	1330,8	1323,7	1317,0	1310,8	1303,8	94,1
чоловіки	638,7	632,0	614,3	611,6	609,0	606,5	603,9	94,6
жінки	746,2	738,3	716,5	712,1	708,0	704,3	699,9	93,8
У % до всього населення:								
чоловіки	46	46	46	46	46	46	46	х
жінки	54	54	54	54	54	54	54	х

Джерело: [10, с. 216].

За результатами проведеного дослідження 2014 року відбулося скорочення наявного населення порівняно з базисним 2005 роком на 81 тис. осіб, а з 2013 роком на 7 тис. чол. Зменшення відбулося за рахунок сільських мешканців, яке в звітному році склало 577,5 тис. осіб. Скоротилася кількість постійного населення в звітному році порівняно з попереднім роком на 7 тис. осіб і склало – 1303,8 тис. чол.

Спостереження показали, що складна демографічна ситуація в сільській місцевості має як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Значною мірою вона викликана серйозними прорахунками у проведенні аграрних реформ, що негативно позначилося як на формуванні кадрового потенціалу, так і в цілому на зайнятості сільського населення. Під час запровадження аграрних реформ проблеми зайнятості фактично не були враховані. Тільки на першому етапі аграрних реформ (1990-1999 рр.) чисельність зайнятих в аграрному секторі скоротилася на 1,3 млн. осіб, або на 56% від загальної чисельності трудових ресурсів села. І уже у 2000 році рівень безробіття в сільській місцевості перевищив середнє значення по Україні [7, с. 95]. А тому останніми роками ситуація із трудовою зайнятістю сільського населення погіршується.

В аграрному секторі під час формування нових ринкових відносин створюється ринок праці, причому цей процес проходить досить специфічно в умовах зламу старих підходів і понять щодо ролі праці в сільському господарстві. По-перше, змінюються зміст та форми праці, долається розрив між економікою й індивідуальним життям працівника, повною мірою розкриваються можливості діяти за своїми економічними інтересами. По-друге, в умовах ринку проявляється свобода сільського трудівника, його зв'язок із землею, вільне ведення господарства, що в кінцевому підсумку характеризує основу справжніх аграрних відносин [8, с. 90].

Отже, основою формування трудових ресурсів аграрних підприємств є демографічна база сільських населених пунктів. Зниження народжуваності населення та зростання смертності, посилення вимирання осіб похилого віку, жінок, дітей поглиблюють наростання депопуляції в сільській місцевості.

Депопуляція, що інтенсивно розвивається, вимагає звернути нарешті увагу на село і на його існуючі проблеми. Саме село раніше забезпечувало приріст населення, стабілізуючи демографічну ситуацію, оскільки виступало основним джерелом формування людських ресурсів.

Додатковим демографічним чинником, що обмежує формування трудових ресурсів, є міграція населення. Переважно нелегальний характер трудової міграції з України, крім погіршення трудового потенціалу нашої держави, призводить до додаткового навантаження на систему соціального забезпечення населення, оскільки мігранти не сплачують пенсійні внески і не поповнюють пенсійний фонд та не забезпечують власної гідної пенсії в Україні. Міграційні процеси спричинені також низькою мотивацією аграрної праці або взагалі її відсутністю: низький рівень механізації трудових процесів та важкі умови праці в поєднанні із заробітною платою, рівень якої є нижчим порівняно з іншими галузями економіки.

Проблема мотивації полягає у тому, що сучасний господарсько-фінансовий стан аграрних підприємств не дозволяє виділити достатню кількість коштів на матеріальне стимулювання праці своїх працівників. На сьогодні оплату праці в аграрних підприємствах здійснюють за залишковим принципом і після задоволення поточних потреб часто виявляється, що не має можливості виділити на оплату кошти, які забезпечать її хоча б на мінімальному, визначеному Галузевою угодою рівні [4, с. 96-98].

Отже, міграційний вплив населення із сільської місцевості залишається основним фактором абсолютного і відносного скорочення сільського населення, а збереження його від'ємного значення – головною причиною звуження демографічної основи формування людських ресурсів.

Розглянемо показники природного руху сільського населення Хмельницької області (табл. 3).

Таблиця 3

**Показники і коефіцієнти природного руху сільського населення
Хмельниччини**

	2005 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Число народжених, чол.	5240	6049	6304	6338	6266
в т.ч. на 1000 чол. населення	8,0	10,0	10,6	10,8	10,8
Число померлих, чол.	15660	13155	12657	12540	12628
в т.ч. на 1000 чол. населення	23,8	21,8	21,3	21,3	21,7
Природний приріст (скорочення) населення, чол.	-11626	-6428	-5624	-5481	-6033
в т.ч. на 1000 чол. населення	-15,8	-11,8	-10,7	-10,5	-10,9

Джерело: [10, с. 224].

Можна побачити, що природне скорочення є результатом перевищення числа померлих над народженими. Зниження народжуваності викликане різким падінням життєвого рівня та якості життя селян. Так, чисельність народжених 2013 року збільшилося у порівнянні з 2005 роком на 1026 чол., а в порівнянні з 2012 р. зменшилося на 72 особи. Число померлих зменшилося на 3032 чол. в порівнянні з базисним та зросло на 88 осіб – з попереднім роком. Показник народжуваності становив 10,8 народжених на 1000 жителів проти 8,0 народжених у 2005 р. На території області звітного року померло 12,6 тис. осіб, а тому рівень смертності склав 21,7 померлих на 1000 жителів. При цьому народжуваність у міських поселеннях залишається вищою, ніж у сільських.

Критерієм матеріального добробуту, що позитивно впливає на відтворення трудового потенціалу, виступає оплата праці. Сьогодні можна спостерігати значний ріст середньомісячної заробітної плати в галузях основних видів економічної діяльності на підприємствах Хмельницької області (табл. 4).

Таблиця 4

**Розміри середньомісячної номінальної заробітної плати працівників
Хмельниччини, грн.**

Види діяльності	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2013 р. у % до 2010 р.
Всього	1786	2075	2425	2641	147,9
Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	1358	1808	2094	2453	179,2
у тому числі сільське господарство	1309	1755	2061	2413	184,3
Промисловість	2165	2570	2918	3207	148,1

Будівництво	1185	1641	1861	1822	153,8
Оптова та роздрібна торгівля	1420	1670	1951	2055	144,7
Поштова та кур'єрська діяльність	1253	1351	1416	1511	120,6
Фінансова та страхова діяльність	3317	3780	4248	4745	143,1
Професійна, наукова та технічна діяльність	1675	1925	2259	2577	153,9
Державне управління й оборона, обов'язкове соціальне страхування	2229	2526	3048	3289	147,6
Освіта	1725	1890	2283	2444	141,7
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1515	1646	2033	2173	143,4
Діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг	1422	1555	1926	2339	164,5
Надання інших видів послуг	1392	1577	1663	1668	119,8

Джерело: [10, с. 262].

Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, зайнятого у галузях економіки Хмельницької області 2013 р. становила 2641 грн. і зросла порівняно з відповідним періодом минулого року на 8,9%, а у сільському господарстві її розмір становив 2413 грн., тоді як у промисловості – 3207 грн. Отже, заробітна плата у сільському господарстві не виконує стимулюючої функції, оскільки її рівень є нижчим у порівнянні з іншими галузями економіки.

Слід зазначити, що негативні процеси у розвитку сільськогосподарського виробництва відчутно впливають на зниження реальних доходів сільських жителів, внаслідок чого платоспроможний попит на товари, продукти і послуги помітно знижується. Така ситуація не дає можливості сільському населенню поліпшувати умови свого проживання та добробут сімей.

Вважаємо, що в послідуючі роки основним завданням соціально-економічного розвитку підприємств не тільки у області, але й в Україні у цілому є забезпечення високого життєвого рівня та якості життя сільського населення. Поряд із рівнем матеріального добробуту селян важливе значення має істотне підвищення рівня їх соціального обслуговування (медичного, побутового, культурного, освітнього), поліпшення умов праці і відпочинку, якості продуктів харчування, оздоровлення екологічної ситуації. Вирішення цих завдань значно прискорить темпи економічного росту аграрної сфери та

призведе до скорочення темпів безробіття, а також забезпечить новий імпульс соціально-демографічного відродження сільських населених пунктів.

Висновки. Вважаємо, що підвищення інвестиційної привабливості сільського господарства, його інтенсифікація, зростання об'ємів виробництва сільськогосподарської продукції призведе до потреби у створенні нових робочих місць, збільшення попиту на робочу силу. Створення нових робочих місць у галузі сільського господарства можливе за умови ефективного поєднання державної політики розвитку аграрного сектору економіки з розвитком підприємництва у сільській місцевості.

Поширення підприємницької ініціативи селян потребує певних стимулів, зокрема, спрощення процедури реєстрації власного бізнесу, надання пільгових кредитів для його створення і розвитку.

Вважаємо, що максимальне використання трудових ресурсів села з метою збереження сільської поселенської мережі можна забезпечити лише продуктивною зайнятістю селян. Її досягнення можливе шляхом підвищення якості і конкурентоспроможності сільського трудового потенціалу, посилення мотивації до легальної зайнятості, активної трудової діяльності, вирішення проблем працевлаштування сільської молоді, забезпечення гідних умов праці та відпочинку.

Список використаних джерел

1. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини / О.А. Грішнова. – К.: Знання, 2007. – 559 с.
2. Економіка праці та соціально-трудові відносини / [Є.П. Качан, О.П. Дяків, В.М. Островерков та ін.] / За ред. Є.П. Качана. – К.: Знання, 2008. – 407 с.
3. Економіка праці і соціально-трудові відносини / За ред. Є.П. Михайлова. – К.: ЦНЛ, 2005. – 240 с.

4. Економічний потенціал аграрних підприємств: механізми формування та розвитку: монографія / За ред. О.В. Березіна, О.Д. Плотника. – Полтава: Інтер Графіка, 2012. – 221 с.
5. Лучик С.Д. Забезпечення продуктивної зайнятості робочої сили на селі / С.Д. Лучик, В.Є. Лучик // Зб. наук. праць ПДАТУ. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 18. – С. 175-179.
6. Махсма М.Б. Економіка праці та соціально-трудові відносини / М.Б. Махсма. – К.: Атіка, 2005. – 304 с.
7. Рябоконь В.П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення / В.П. Рябоконь // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 95-99.
8. Рябоконь В.П. Особливості формування аграрного ринку праці / В.П. Рябоконь // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 90.
9. Сільське господарство України 2013 р. Статистичний збірник / [Електронний ресурс]. – Доступ до ресурсу: www.ukrstat.gov.ua
10. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2013 рік / За ред. Л.О. Хамської. – Хмельницький. – 2014. – 404 с.